

ภาพสะท้อนสังคมเมืองชุมชนยุคสร้างบ้านแปงเมือง: กรณีศึกษาจิตรกรรมฝาผนัง
วัดลำภูริมาวาส อำเภออุซัน จังหวัดศรีสะเกษ
Reflection of Khukhan Society in the City-Building Era: A Case Study of
the Mural Paintings at Lamphurampaniwat Temple, Khukhan District,
Sisaket Province

ฉันทพงษ์ สารรัตน์* ธนพล ป้องแก้ว เอนก ศรีภพ ชีรพัฒน์ ผงกุล อัครพล เอี่ยมละออ ศรชัย กันทอง
บดินทร์ มานะวงศ์ ศิวกร อร่ามเรือง

Thanyapong Sararat*, Thanapon Pongkaew, Anek Sriphob, Thirapat Phongkula,
Aukarapol Aeimla-or, Sornchai Kunthong, Bordin Manawong, Siwakorn Aramruang
อาจารย์, สาขาวิชาสังคมศึกษา คณะครุศาสตร์และการพัฒนามนุษย์ มหาวิทยาลัยราชภัฏศรีสะเกษ*
Lecturer, Department of Social Studies, Faculty of Education and Human Development,
Sisaket Rajabhat University

นักศึกษา, สาขาวิชาสังคมศึกษา คณะครุศาสตร์และการพัฒนามนุษย์ มหาวิทยาลัยราชภัฏศรีสะเกษ^{2,3,4}
Student, Department of Social Studies, Faculty of Education and Human Development,
Sisaket Rajabhat University

ครู, โรงเรียนทรายทองวิทยา อำเภอโพธิ์ทราย จังหวัดร้อยเอ็ด⁵

Teacher, Sai Thong Witthaya School, Phon Sai District, Roi Et Province

ครู, โรงเรียนบ้านร่องสะอาด อำเภอพยุห์ จังหวัดศรีสะเกษ⁶

Teacher, Ban Rong Sa-at School, Phuyu District, Sisaket Province

ครู, โรงเรียนอนุบาลโนนคูณ (โนนค้อวิทยาการ) อำเภอโนนคูณ จังหวัดศรีสะเกษ⁷

Teacher, Nonkhun Kindergarten School (Nonkho Witthayakarn), Nonkhun District, Sisaket Province

ครู, โรงเรียนบ้านขี้เหล็ก อำเภอน้ำเกลี้ยง จังหวัดศรีสะเกษ⁸

Teacher, Ban Khi Lek School, Nam Kliang District, Sisaket Province

thanyapong.s@sskru.ac.th*

Received: March 22, 2025

Revised: July 3, 2025

Accepted: July 24, 2025

บทคัดย่อ

บทความนี้ศึกษาภาพสะท้อนสังคมเมืองชุมชนยุคสร้างบ้านแปงเมืองจากจิตรกรรมฝาผนังวัดลำภูริมาวาส อำเภออุซัน จังหวัดศรีสะเกษ ซึ่งสร้างสรรค์แล้วเสร็จใน พ.ศ. 2565 ปัจจุบันอยู่ในสภาพสมบูรณ์ โดยเริ่มจากการวิเคราะห์เอกสารขั้นต้นและชั้นรอง ซึ่งจิตรกรรมฝาผนังได้สะท้อนสภาพแวดล้อมของผู้คนในวัฒนธรรมเขมร-ลาว-ไทย ในอดีต ซึ่งประกอบด้วยภาพพระบรมมหาราชวัง ปราสาทหิน รูปเคารพ บ้านเรือน สิ่งก่อสร้าง การสัญจร สัตว์ และพรรณพืชต่าง ๆ กลุ่มคนในสังคม ได้แก่ พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง ไพร่ ทาสชาวเขมรป่าดง พระภิกษุสงฆ์ สำหรับความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคมกลุ่มต่าง ๆ นั้น มีอยู่ 2 ลักษณะคือ ความสัมพันธ์ในรูปแบบของความร่วมมือและความขัดแย้ง นอกจากนี้ยังสะท้อนสถาบันที่ทางสังคม ได้แก่ สถาบันการปกครอง ศาสนา ตลอดจนวัฒนธรรมประเพณีต่าง ๆ ได้แก่ วิถีชีวิต เครื่องใช้ไม้สอย การแต่งกาย อาวุธ พระราชพิธี ธรรมเนียม

พิธีกรรม ความเชื่อ การสัญจร สัตว์พาหนะ และปัญหาของคนในสังคม ได้แก่ ปัญหาภายในพระบรมมหาราชวัง และปัญหา จากราชภัย

ผลการศึกษาพบว่า ข้อมูลเริ่มต้นจากการสถาปนาปราสาทพระวิหาร และจบลงที่การอัญเชิญพระแก้วเนรมิตมาไว้ที่บ้านเมือง และภาพเจ้าเมืองอุซันต์ 5 ท่าน ซึ่งสังคมเมืองอุซันต์เป็นสังคมเกษตรกรรม แต่มีการจัดระเบียบสังคมที่ซับซ้อน ด้วยผู้คนมีความสัมพันธ์กันมานาน ชาวเขมรป่าดงมีความสัมพันธ์กับชนชั้นนำสยามลุ่มน้ำเจ้าพระยา แต่ยังคงเอกลักษณ์ท้องถิ่น ดังกล่าวทำให้เห็นภาพสังคมเมืองชุมชนยุคสร้างบ้านแปงเมืองที่เป็นรูปธรรม นอกจากนี้ข้อมูลยังเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาแขนงวิชาอื่น ๆ และสามารถนำไปใช้เป็นข้อมูลทำการวิเคราะห์ที่ได้อีกไป

คำสำคัญ: จิตรกรรมฝาผนัง ประวัติศาสตร์เมืองอุซันต์ วัดลำภูรัมพินิวาส

Abstract

This article examines reflections of urban society in the formative period of Khukhan City as represented in the mural paintings at Wat Lamphuramphaniwas, Khukhan District, Sisaket Province. The murals were completed in 2022 and are currently in a well-preserved condition. The study begins with an analysis of primary and secondary sources. The mural paintings reflect the living environment of people within the historical Khmer–Lao–Thai cultural sphere, depicting elements such as the Grand Palace, stone sanctuaries, sacred images, dwellings, architectural structures, transportation, animals, and various plant species. Social groups portrayed include the king, members of the royal family, nobles, commoners, forest-dwelling Khmer slaves, and Buddhist monks. Relationships among these social groups are represented in two forms: cooperation and conflict. In addition, the murals reflect key social institutions, including governance and religion, as well as cultural traditions such as ways of life, household utensils, clothing, weapons, royal ceremonies, customs, rituals, beliefs, modes of transportation, draft animals, and social problems, including internal conflicts within the royal court and threats arising from royal warfare.

The findings reveal that the narrative depicted in the murals begins with the establishment of the Preah Vihear Sanctuary and concludes with the enshrinement of Phra Kaeo Neramit in the city, along with images of five rulers of Khukhan. Khukhan City society is shown to have been primarily agrarian, yet characterized by a complex social organization formed through long-standing relationships among its people. The forest-dwelling Khmer maintained connections with the Siamese elite of the Chao Phraya River basin while preserving their local identity. These elements together provide a concrete portrayal of Khukhan City society during the period of city formation. Furthermore, the findings are beneficial for studies in related disciplines and may serve as foundational data for further analytical research.

Keywords: Mural Paintings, The History of Khukhan Town, Lamphurampaniwat Temple

บทนำ

จิตรกรรมฝาผนัง คือ รูปที่วาดบนฝาผนังที่นอกจากจะทรงคุณค่าและความงดงามทางศิลปกรรมไทย แล้วยังสะท้อนถึงความพากเพียรพยายามทางปัญญาและความศรัทธาของบรรพชนที่จะสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงาม ทั้งยังรวบรวมความรู้ทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี วรรณกรรม วัฒนธรรม จารีตประเพณี ชีวิตความเป็นอยู่ในสังคม ลักษณะบ้านเมือง สภาพแวดล้อม และความเชื่อในลัทธิศาสนา อันมีมาแต่โบราณ ถ่ายทอดจินตนาการอันวิจิตรมาเป็นจิตรกรรมฝาผนังให้พวกเราได้ดูได้ศึกษา (กรมวิชาการ, 2543) ซึ่งส่วนมากจะเป็นผนังของพุทธสถาน อันได้แก่ ผนังกรุในสถูป ผนังคูหาในสถูป อุโบสถ วิหาร หอไตร ศาลาการเปรียญ เป็นต้น จิตรกรรมฝาผนังที่มีสภาพสมบูรณ์ สามารถใช้เป็นหลักฐานการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมไทยได้ดี ซึ่งเรื่องราวที่จิตรกรวาดส่วนใหญ่จะเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เช่น เรื่องพุทธประวัติ ทศชาติชาดก ปรีศนาธรรม ไตรภูมิพระร่วง เป็นต้น (สมชาติ มณีโชติ, 2540) ขณะเดียวกันจิตรกรที่วาดภาพจิตรกรรมฝาผนังเหล่านั้นได้สอดแทรกประสบการณ์การรับรู้วิถีชีวิตของคนในสังคมไว้ด้วย เช่น จิตรกรรมฝาผนังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพฯ วัดประดู่ทรงธรรม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา วัดภูมินทร์ จังหวัดน่าน วัดทุ่งศรีเมือง จังหวัดอุบลราชธานี และวัดมณีมาวาส จังหวัดสงขลา (दनัย ไชโยธยา, 2550) นอกจากนี้ยังมีความนิยมในการเขียนภาพเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์เพิ่มมากขึ้น ดังเช่นในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่นับเป็นการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญอีกครั้งหนึ่งของงานจิตรกรรมฝาผนัง คือ การเปลี่ยนแปลงเรื่องราวที่เขียน ด้วยเหตุที่ในสมัยรัชกาลที่ 4 เริ่มมีการใช้เทคนิคและมีแนวความคิดที่เหมือนจริง แต่ส่วนใหญ่ยังเป็นเรื่องของศาสนา ครั้นมาถึงสมัยรัชกาลที่ 5 แนวความคิดที่เหมือนจริงนั้นได้สืบทอดมา ดังปรากฏในเรื่องราวที่เขียนอันเป็นเรื่องทางประวัติศาสตร์ เหมือนการบันทึกภาพเหตุการณ์ที่สำคัญ อาจเนื่องด้วยในยุคนี้เป็นยุคที่เปิดรับอิทธิพลทางตะวันตกอย่างแท้จริงเขียนภาพเหมือนบุคคลจริงหรือตัดทอน จำลองเรื่องราว มีลักษณะเป็นศิลปะร่วมสมัย เป็นแบบจิตรกรรมสร้างสรรค์ (สมภพ จงจิตต์โพธา, 2552) มีการใช้เทคนิคและอุปกรณ์สมัยใหม่ที่สำคัญ คือ สีที่เป็นสีสมัยใหม่ เช่น สีน้ำมัน สีอะคริลิก สามารถเขียนเมื่อใดก็ได้ โดยไม่ต้องเสียเวลากับการเตรียมผนัง ช่างเขียนอาจไม่จำเป็นต้องมีฝีมือมาก เพราะไม่ต้องออกแบบมากนัก เขียนงานแบบคัดลอกทั้งลายเส้นและการใช้สี ด้วยเหตุดังกล่าวจึงทำให้เกิดงานจิตรกรรมอย่างใหม่ขึ้นตามวัดต่าง ๆ เป็นจำนวนมากและได้รับความนิยมมาจนถึงปัจจุบันนี้ รวมทั้งให้อิทธิพลไปถึงในประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ซึ่งลักษณะจิตรกรรมจะเป็นแบบแผนเดียวกันคือ การเขียนภาพโดยแบ่งเป็นช่อง ๆ ในกรอบสี่เหลี่ยม เขียนเรื่องเฉพาะตอนสำคัญโดยคัดเลือกตอนและองค์ประกอบที่บ่งบอกถึงตอนนั้น ๆ และเขียนได้เต็มพื้นที่ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556 ภาณุพงษ์ เล้าหลิม และชัยยศ อิษฏ์วรพันธุ์, (2549)

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าจิตรกรรมฝาผนัง คือ ภาพที่สะท้อนความรู้สึกนึกคิดของยุคสมัยแทนตัวอักษรที่เห็นเป็นรูปธรรมอย่างชัดเจน เหตุนี้จึงมีนักประวัติศาสตร์ได้นำภาพจิตรกรรมฝาผนังมาศึกษา เพราะถือว่าเป็นข้อมูลประวัติศาสตร์เช่นกัน (แถมสุข นุ่มนนท์, 2551) ดังนั้นถ้าได้นำภาพจิตรกรรมฝาผนังซึ่งเป็นประวัติศาสตร์ที่เป็นรูปภาพมาศึกษาร่วมกับข้อมูลประวัติศาสตร์ที่เป็นตัวหนังสือ เช่น งานประวัติศาสตร์เมืองขุขันธ์ประเภทต่าง ๆ จะทำให้ได้ความรู้เกี่ยวกับเรื่องราวในสมัยนั้นชัดเจนยิ่งขึ้น (สุทัศน์ กองทรัพย์, 2558ข)

จิตรกรรมฝาผนังที่ผู้เขียนเลือกศึกษาคือ จิตรกรรมฝาผนังที่วาดไว้ในอุโบสถหลังใหม่ของวัดลำภูรัมย์นิวาส ตำบลใจดี อำเภอขุขันธ์ จังหวัดศรีสะเกษ เพราะเป็นวัดสำคัญของเมืองขุขันธ์ เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญ คือ พระแก้วเนรมิต ที่สัมพันธ์กับตำนานการสร้างบ้านแปงเมืองและเรื่องราวของตากะจะ

หรือพระยาไกรภักดีศรีนครลำดวนที่สัมพันธ์กับวัดแห่งนี้ และภาพจิตรกรรมดังกล่าวถูกวาดโดยคุณสรารุฒิฉวีรัมย์ย์ จิตรกรเขียนภาพฝาผนังฝีมือเยี่ยมจากอำเภอสำโรงทาบ จังหวัดสุรินทร์ และได้ถูกตรวจสอบและเรียบเรียงข้อมูลโดยคณะกรรมการฝ่ายประวัติศาสตร์เมืองอุซันต์ของสภาวัฒนธรรมอำเภออุซันต์ ได้แก่ ดร.วัชรินทร์ สอนพุด นายเทิดศักดิ์ เสริมศรี นายนิติภูมิ อุซันอิน ผศ.ดร.ปริง เพชรล้วน และนายสุเพียร คำวงศ์ และเป็นภาพจิตรกรรมที่อยู่ในสภาพสมบูรณ์ เป็นภาพเล่าเรื่องประวัติศาสตร์เมืองอุซันต์ยุคสร้างบ้านแปงเมือง และเห็นภาพของสภาพแวดล้อมของชุมชนและผู้คน การตั้งบ้านเรือน การทำมาหากิน ขนบธรรมเนียม ความเชื่อ ความสัมพันธ์ของผู้คน ซึ่งภาพจิตรกรรมดังกล่าวได้ให้รายละเอียดเพียงพอต่อการศึกษาภาพสะท้อนสังคมเมืองอุซันต์ในยุคสร้างบ้านแปงเมือง และยังมีผู้ใดทำการศึกษาวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ในเรื่องดังกล่าว หากทำการศึกษาจะทำให้ได้ความรู้ และเห็นภาพสะท้อนสังคมเมืองอุซันต์ในยุคสร้างบ้านแปงเมือง รวมทั้งพื้นที่เกี่ยวข้องในสมัยเดียวกันได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. เพื่อศึกษาภาพสะท้อนสังคมเมืองอุซันต์ในยุคสร้างบ้านแปงเมือง กรณีศึกษาจิตรกรรมฝาผนังวัดลำภูริ์มณีวาส อำเภออุซันต์ จังหวัดศรีสะเกษ
2. เพื่อนำข้อมูลจากจิตรกรรมฝาผนังวัดลำภูริ์มณีวาสอำเภออุซันต์ จังหวัดศรีสะเกษ มาวิเคราะห์สังคมเมืองอุซันต์ยุคสร้างบ้านแปงเมืองร่วมกับเอกสารประวัติศาสตร์ขั้นต้นและชั้นรอง

ความสำคัญของการศึกษา

1. ได้เข้าใจภาพสะท้อนของสังคมเมืองอุซันต์ยุคสร้างบ้านแปงเมืองที่เป็นลักษณะที่เป็นรูปธรรมชัดเจนมากยิ่งขึ้น
2. ได้ข้อมูลที่เป็นประโยชน์ต่อการนำไปศึกษาวิเคราะห์ภาพสะท้อนสังคมเมืองอุซันต์ยุคสร้างบ้านแปงเมือง
3. เป็นประโยชน์สำหรับนักวิชาการที่สนใจจะศึกษาจิตรกรรมฝาผนังวัดลำภูริ์มณีวาสในด้านอื่น ๆ อาทิ ด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ สังคมวิทยา มานุษยวิทยา นิเวศวิทยา เป็นต้น

ขอบเขตของการศึกษา

บทความนี้มุ่งศึกษาภาพสะท้อนสังคมเมืองอุซันต์ยุคสร้างบ้านแปงเมือง โดยศึกษาจากกรณีจิตรกรรมฝาผนังวัดลำภูริ์มณีวาส อำเภออุซันต์ จังหวัดศรีสะเกษ และศึกษาวิเคราะห์ร่วมกับเอกสารประวัติศาสตร์ขั้นต้นและชั้นรอง

วิธีดำเนินการศึกษา

เริ่มจากการศึกษาเรื่องราวจิตรกรรมฝาผนังวัดลำภูริ์มณีวาส อำเภออุซันต์ จังหวัดศรีสะเกษ จากเอกสารชั้นรอง และศึกษาภาพจิตรกรรมภาคสนามพร้อมกับจัดหมวดหมู่จิตรกรรมฝาผนังรวมทั้งการลำดับเรื่อง และแบ่งหัวข้อต่าง ๆ เพื่อนำเรื่องราวในจิตรกรรมมาศึกษาภาพสะท้อนสังคมเมืองอุซันต์ยุคสร้างบ้านแปงเมือง เช่น กลุ่มคนในสังคม สภาพแวดล้อมของชุมชน และชีวิตความเป็นอยู่ของคนในสังคม วิถีชีวิต และวัฒนธรรมประเพณี และการทำมาหากิน จากนั้นศึกษาวิเคราะห์ภาพสะท้อนสังคมเมืองอุซันต์ในยุคสร้างบ้านแปงเมืองจากจิตรกรรมฝาผนังวัดลำภูริ์มณีวาส อำเภออุซันต์ จังหวัดศรีสะเกษ โดยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ และนำเสนอผ่านการพรรณนาวิเคราะห์

ผลการศึกษา

1. ประวัติและความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับจิตรกรรมฝาผนังวัดลำภูริ์มพนิวาส อำเภอชุนธ์ จังหวัดศรีสะเกษ

วัดลำภูริ์ ตั้งอยู่ ณ บ้านลำภูริ์ หมู่ที่ 4 ตำบลใจดี อำเภอชุนธ์ จังหวัดศรีสะเกษ เป็นวัดเก่าแก่ที่มีการสร้างก่อนวัดใด ๆ ในเมืองชุนธ์ คือสร้างเมื่อปี พ.ศ. 2134 สมัยอยุธยา โดยมีพระภิกษุประทาเป็นเจ้าอาวาสรูปแรก โดยมีการย้ายที่ตั้งอยู่หลายครั้ง กระทั่งมาใน พ.ศ. 2242-2321 เป็นสมัยที่มีพระราชครูบัวเป็นเจ้าอาวาส ซึ่งท่านเป็นพระภิกษุสงฆ์ที่มีชื่อเสียงโด่งดัง เลื่องลือระบือไกลรูปหนึ่งในยุคสมัยนั้น โดยเฉพาะความแก่กล้าทางเวทมนต์คาถาอาคมอยู่ยงคงกระพัน จึงมีผู้คนเลื่อมใสศรัทธาในบารมี และหลงใหลสมครใจเป็นลูกศิษย์ทั้งคนในท้องถิ่นและคนต่างเมืองเป็นจำนวนมาก โดยชาวบ้านในท้องถิ่นเรียกท่านว่า “ลูกตาจากรู” (หลงตาควัดดำ) และเป็นอาจารย์ของตากะจะหรือเจ้าเมืองชุนธ์คนแรก และได้มีการสอนเรื่องเวทมนต์การจับช้างด้วย (นิทร มลิวัลย์, 2530) นอกจากนี้หลักฐานที่ยังปรากฏหลงเหลืออยู่ให้เห็นถึงความเก่าแก่ของวัดนี้ว่ามีอยู่นับเป็นร้อย ๆ ปี มีอยู่หลายอย่าง เช่น ร่องรอยของธาดูเจดีย์ เสมอาหิน รูปปั้นพญาสิงห์คู่มีต้นโพธิ์ใหญ่ ต้นมะขามตาไกร องค์พระพุทธรูปจากลาวและมีอุโบสถองค์เดิม มีเนินดินคล้ายจอมปลวกขนาดใหญ่ มีต้นไม้และเถาวัลย์ขึ้นปกคลุมอยู่หนาที่บตรงกลางมีต้นช่อยขนาดใหญ่ขึ้นเด่นเป็นสง่า เป็นเนินดินที่ชาวบ้านในท้องถิ่นมีความเชื่อว่าเป็นเนินดินอาถรรพ์และศักดิ์สิทธิ์ จนกระทั่งเกิดแนวคิดการสร้างอุโบสถพระแก้วเนรมิตใหม่ โดยพระครูสุมน ธรรมโชติ ซึ่งอยู่ในตำแหน่งเจ้าอาวาสวัด ลำภูริ์มา ตั้งแต่ พ.ศ. 2541 ได้มีดำริที่จะสร้างอุโบสถหลังใหม่ โดยรื้อถอนหลังเก่าสร้างหลังใหม่บนเนื้อที่พื้นที่เดิมแต่เมื่อได้ปรึกษาหารือที่เกี่ยวข้องทุกฝ่ายแล้วต่างมีความเห็นตรงกันว่า อุโบสถหลังเก่ามีประวัติให้เล่าขานสืบต่อกันมาว่า มีความศักดิ์สิทธิ์และมีเหตุการณ์ปาฏิหาริย์น่าอัศจรรย์เกิดขึ้นหลาย ๆ อย่าง ควรที่จะอนุรักษ์ไว้ เพราะหากจะรื้อถอนก็มีความเสี่ยงต่อเหตุการณ์ที่อาจจะเกิดขึ้นอย่างไม่คาดฝัน ดังนั้นท่านหลวงพ่อก็ได้ตัดสินใจไม่รื้อถอนอุโบสถหลังเก่าโดยสร้างอุโบสถหลังใหม่ ณ พื้นที่ใกล้เคียงดังปรากฏในปัจจุบัน (ผิน แสนสุข, 2555) และเนื่องจากอุโบสถพระแก้วเนรมิตหลังนั้นนอกจากจะสร้างโดยเน้นที่ความวิจิตร สวยสง่างาม ให้เป็นที่เคารพศรัทธาของชาวพุทธแล้ว ภายในพระอุโบสถโดยเฉพาะผนังทั้ง 4 ด้าน จะได้มีการวาดภาพประวัติความเป็นมาของเมืองชุนธ์และประวัติความเป็นมาของพระแก้วเนรมิตอีกด้วย โดยคุณศราวภูมิ ฉวีรัมย์ จิตรกรเขียนภาพฝาผนังฝีมือเยี่ยมจากอำเภอสำโรงตาปาก จังหวัดสุรินทร์ อันจะเป็นศูนย์การเรียนรู้เชิงประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นให้ลูกหลาน ตลอดจนคนรุ่นหลังได้ศึกษาเรียนรู้ต่อไป

ลักษณะของจิตรกรรมเป็นศิลปกรรมร่วมสมัย เขียนด้วยสีน้ำมัน และสีอะคริลิก แบ่งเป็นช่อง ๆ ละตอนโดยแบ่งเป็นช่อง ๆ ในกรอบสี่เหลี่ยมต่อเนื่องเป็นผืนเดียวกัน มีการกำหนดเรื่องราว โดยการเขียนเรื่องเฉพาะตอนสำคัญ โดยเริ่มจากฝั่งซ้ายขององค์พระแก้วเนรมิตจำลองเป็นเริ่มแรก คือ 1) กล่าวถึงพระเจ้าศรีชัยเชษฐาแห่งเมืองสทิงโคกซันท์แห่งหมู่บ้านลำตวนตระพังสวย ยกพลเพื่อไปร่วมกับกองทัพของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ในพิธิบวงสรวงเฉลิมฉลองการก่อสร้างปราสาทพระวิหาร 2) ผนังถัดมากล่าวถึงเหตุการณ์ใน พ.ศ. 1656 ในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 ให้ช่างจารึกบนฝาผนังปราสาทนครวัดว่า “ข้าราชการฝ่ายพรานขมังธนู พลเดินเท้าประจัญบานผืนดินเรว่นาหนานี้ สยาคูก” ซึ่งคำว่า สยาคูก อ่านว่า ซัมกูก คือ เสียมโคก เสียมโคก หรือ สยามโคก หรือ สยามแห่งดินแดนที่ราบสูง หรือ สยามโคกซันท์ หรือ ชาวโคกซันท์ หรือชาวชุนธ์ สมัยนั้นนั่นเอง 3) ผนังถัดมา พ.ศ. 2134 ตรงกับสมัยที่ภิกษุประทาเป็นเจ้าอาวาสรูปแรกของวัดบ้านลำภูริ์ เมืองโคกซันท์ คือ ชื่อเรียกเมืองชุนธ์ในสมัยนั้นได้ส่งกองทัพร่วมกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราชไปรบกับสมเด็จพระบรมราชาที่ 4 แห่งกรุงละแวก และได้รับชัยชนะใน พ.ศ. 2137 4) ผนังถัดมา

พ.ศ. 2302 ทองด้วงและบุญมา มหาดเล็กหลวง ได้รับพระบรมราชโองการจากพระเจ้าเอกทัศให้ตามหาพระยาช้างเผือกตกมันแตกโรงออกจากกรุงศรีอยุธยาเข้าสู่เขตเทือกเขาพนมดงรัก โดยได้รับความช่วยเหลือจากตากะจะ เชียงขันธ์และหัวหน้าชาวเขมรป่าดงกลุ่มอื่น ๆ 5) ผนังถัดมาเป็นภาพทองด้วง บุญมา ตากะจะ และ เชียงขันธ์ พร้อมด้วยหัวหน้าชาวเขมรป่าดง ร่วมนำพระยาชวาชราชช้างเผือกแตกโรงกลับกรุงศรีอยุธยา 6) ผนังถัดมา (บริเวณตรงข้ามพระประธาน) พ.ศ. 2321 พระราชครูบัว ทำพิธีปรกพลให้กองทัพตากะจะและ เชียงขันธ์ ณ วัดลำภูริ เพื่อไปทำศึกที่เวียงจันทน์ 7) ผนังถัดมาใน พ.ศ. 2321 กองทัพเมืองเขวาสันธุ์ เมืองสังขะ และเมืองสุรินทร์ ร่วมทัพหลวงไปทำศึกที่เวียงจันทน์ 8) ผนังถัดมาใน พ.ศ. 2321 ขบวนช้างอัญเชิญพระแก้วเนรมิตมาถวายพระราชครูบัวและพระแก้วมรกต พระบางกลับกรุงธนบุรี และ 9) ผนังถัดมาคือ รวมภาพเจ้าเมืองเขวาสันธุ์ทั้ง 8 ท่าน คือ ตากะจะ หรือ พระยาไกรภักดีศรีนครลำดวน และพระยาขันธ์ภักดีศรีนครลำดวน ทั้ง 8 ท่าน คือ คุณตาเชียงขันธ์ ท้าวบุญจันทร์ คุณตาทองด้วง คุณตาท้าวโน คุณตาท้าวอน คุณตาท้าวกิ่ง คุณตาท้าววัง และคุณตาปัญญา ขุขันธิน 10) ภาพสุดท้ายคือภาพพระครูสุวันธรรมโชติ เจ้าอาวาสวัดลำภูริมณีวาสรูปที่ 18 พร้อมด้วยภาพบุษบกที่ประดิษฐานองค์พระแก้วเนรมิตและองค์พระพุทธรูปกลายเป็นพระพุทธรูปสำคัญของชุมชน จนมีเรื่องเล่าว่า เมื่อครั้งที่รัชกาลที่ 10 ดำรงพระราชอิสริยยศที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร มีความประสงค์จะอัญเชิญไปไว้ที่กรุงเทพฯ แต่เครื่องบินที่จะอัญเชิญไปไม่เคลื่อนที่จึงต้องอัญเชิญไว้ที่เดิม (บูรณภาคย์ ภูมิโกภพัฒน์, 2568) และ 11) ส่วนภาพวาดเบื้องหลังพระประธานคือภาพต้นโพธิ์ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชราแสดงถึงเรื่องราวในพุทธประวัติตอนตรัสรู้

คุณค่าของจิตรกรรมฝาผนังวัดลำภูริมณีวาสถือเป็นงานจิตรกรรมแห่งหนึ่งที่ทรงคุณค่า มีเนื้อเรื่องเกี่ยวกับพุทธศาสนาบางส่วน คือ ภาพต้นโพธิ์ตอนตรัสรู้ รวมถึงการจัดหมวดหมู่ประเภทของภาพ โดยใช้ทฤษฎีองค์ประกอบของสังคมเป็นเกณฑ์ โดยสังคมทั่วไปจะต้องประกอบไปด้วยองค์ประกอบที่สำคัญ (ฉวีวรรณ วรรณประเสริฐ, 2522) คือ กลุ่มคน สภาพแวดล้อมชุมชน ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคม สถาบัน วัฒนธรรม ซึ่งผู้เขียนได้นำทฤษฎีนี้มาประยุกต์เพื่อจัดหมวดหมู่จิตรกรรมฝาผนังครั้งนี้ หมวดที่ 1) ว่าด้วยสภาพแวดล้อมชุมชน บ้านเมืองที่มีพระบรมมหาราชวัง บ้าน สิ่งก่อสร้างต่าง ๆ การสัญจรของผู้คนในสังคม และสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ หมวดที่ 2) ว่าด้วยกลุ่มคนที่เป็นชนชั้นปกครอง ได้แก่ พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง กลุ่มชนชั้นใต้ปกครอง ได้แก่ โพร ทาส กลุ่มพิเศษ ได้แก่ พระสงฆ์ หมวดที่ 3) ว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคม เช่น กษัตริย์กับชนชั้นใต้ปกครองและชนชั้นใต้ปกครองสัมพันธ์กันเอง หมวดที่ 4) ว่าด้วยสถาบันต่าง ๆ ในสังคม ได้แก่ สถาบันการปกครอง ประกอบด้วย สถาบันกษัตริย์ ขุนนาง สถาบันเศรษฐกิจ เช่น การประกอบอาชีพ การค้าขาย รับจ้าง เกษตรกรรม การประมง สถาบันศาสนา เป็นลักษณะของพิธีกรรม ความเชื่อ ความศรัทธาในศาสนาต่าง ๆ เช่น พรหมณ์-ฮินดู สถาบันครอบครัว เช่น ความกตัญญู ความรัก ความเอาใจใส่ หมวดที่ 5) ว่าด้วยวัฒนธรรมประเพณี เช่น วิถีชีวิต การแต่งกาย อาวุธ พระราชพิธี ธรรมเนียม การหมอบนั่ง พิธีกรรมทางศาสนา ความเชื่อ และหมวดที่ 6) ว่าด้วยปัญหาของคนในสังคม เช่น ภัยจากราชภัย การทะเลาะวิวาท สงคราม เป็นต้น

ทั้งนี้ การเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังเหล่านี้ได้อาศัยข้อเท็จจริงบางอย่างมาเป็นตัวเล่าเรื่อง บางเนื้อหาก็น่าสนใจ ซึ่งภาพที่แสดงให้เห็นลักษณะทางกายภาพ คู ป้อมกำแพง ความสูงของป้อมเชิงเทินของเมือง วัง บ้านศาสนสถาน วัด การแบ่งพื้นที่ซึ่งไม่สามารถแสดงข้อเท็จจริงในส่วนนี้ได้ ซึ่งการศึกษานี้จำเป็นต้องตระหนักถึงข้อจำกัดคือ ภาพจิตรกรรมฝาผนังมิใช่ภาพถ่าย เพราะฉะนั้นจึงไม่สามารถสะท้อน

ข้อเท็จจริงได้ทั้งหมด แต่ภาพจิตรกรรมฝาผนังก็ได้อาศัยข้อเท็จจริงเพื่อวัตถุประสงค์ในการเล่าเรื่องมารับใช้ การเล่าเรื่องพุทธประวัติตามความเหมาะสมของพื้นที่ผนัง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับจิตรกรที่จะเลือกใช้ข้อเท็จจริง บางส่วนหรือทั้งหมดตามความเหมาะสมของการดำเนินเรื่อง เพราะพื้นที่ผนังถูกจำกัด จึงไม่สามารถให้ ข้อเท็จจริงทั้งหมดของสังคมได้ ซึ่งในข้อต่อไปนี้จะได้นำแต่ละหมวดมาวิเคราะห์อย่างละเอียดต่อไป

ภาพที่ 1 แผนภาพแสดงตำแหน่งจิตรกรรมฝาผนังในอุโบสถวัดลำภูริมณีवास ตำบลใจดี อำเภอเขยูนธ์ จังหวัดศรีสะเกษ
ที่มา: ภาพถ่ายและออกแบบโดยคณะผู้เขียน

2. ภาพสะท้อนสังคมเมืองเขยูนธ์ยุคสร้างบ้านแปงเมืองจากจิตรกรรมฝาผนังวัดลำภูริมณีवास อำเภอเขยูนธ์ จังหวัดศรีสะเกษ: หมวดที่ 1 ว่าด้วยสภาพแวดล้อมชุมชน

ภาพสะท้อนชุมชนบ้านเมืองคือ 1) กลุ่มพระบรมมหาราชวัง และกลุ่มศาสนสถานที่สร้างโดยพระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์ คือ ปราสาทพระวิหาร ปราสาทนครวัด ภาพสลัก วัดไชยวัฒนาราม เทวรูปพระนารายณ์ 4 กร และท้องพระโรงภายในพระบรมมหาราชวังของกรุงศรีอยุธยา กำแพงพระที่นั่งในพระบรมมหาราชวัง พระมหากษัตริย์ทรงใช้เพื่อเสด็จออกขุนนาง กำแพงพระบรมมหาราชวัง พระมหากษัตริย์ทรงใช้เพื่อเสด็จออกขุนนาง กำแพงพระบรมมหาราชวัง ยอดประดับด้วยใบเสมา ชุ่มประตูประบรมมหาราชวัง ดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงสภาพแวดล้อม ชุมชนของกลุ่มพระบรมมหาราชวัง ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของพระมหากษัตริย์ จึงมีลักษณะที่โดดเด่นกว่าบ้านราษฎรทั่วไป กล่าวคือ มีการสร้างกำแพงที่บ่งบอก

ถึงอาณาเขตไว้อย่างชัดเจน และมั่นคงแข็งแรง มีลักษณะเป็นค้ำคูดู ประตุ หอรับ คือมีป้อมปืนเพื่อป้องกันข้าศึก เพราะพระมหากษัตริย์เป็นบุคคลสำคัญ และเป็นศูนย์กลางการบริหารราชการแผ่นดิน ลักษณะพระที่นั่งต่าง ๆ คล้ายปราสาท แสดงถึงแนวคิดการเป็นเทวราชาของบุคคลที่อาศัยอยู่ 2) กลุ่มบ้าน จะมีลักษณะเป็นปราสาทหินและธาตุเจดีย์อยู่บริเวณศูนย์กลางชุมชน และมีการปรากฏของแหล่งน้ำ คือการปรับตัวเองให้เข้ากับลักษณะแวดล้อมทางธรรมชาติ กล่าวคือ เมื่อน้ำเป็นปัจจัยหนึ่งในการดำรงชีวิต คนจึงนิยมสร้างศาสนสถานริมน้ำเพื่อแสดงถึงความศักดิ์สิทธิ์ของศาสนสถานและใช้ประกอบพิธีกรรม 3) สิ่งก่อสร้างสาธารณูปโภค เช่น อโรคยศาล 4) กลุ่มการสัญจรของผู้คนในสังคม เช่น เสลี่ยงพาหนะทางบกบนหลังช้าง ขุนบกอัญเชิญพระพุทธรูปบนหลังช้าง กษัตริย์ประทับช้างที่ประดิษฐานพระพุทธรูป ช้างมีประทุน พาหนะทางบกของเจ้านาย ขุนนาง แสดงถึงฐานะของผู้หนึ่ง การเดินเท้าของชาวบ้านโดยไม่สวมใส่รองเท้า ช้าง พาหนะของผู้คนที่ใช้สัญจรในป่า จะเห็นว่า การสัญจรทางบก พระมหากษัตริย์จะใช้พระเสลี่ยงและราชรถเป็นพาหนะ ขุนนางใช้คานหาม รถม้า ช้างมีประทุนบนสัปคับ และม้า สำหรับชาวบ้านสามัญอาศัยการเดินเท้าเปล่า 5) กลุ่มสัตว์และพืชพันธุ์ต่าง ๆ มีภาพต้นตาล เป็นพืชที่เป็นสัญลักษณ์ของวัฒนธรรมเขมร มีประโยชน์มากมาย ซึ่งคนในภูมิภาคนั้นให้ความสำคัญว่าพืชที่มีความสำคัญสูงสุดในสังคมเขมร คือ ต้นตาล ซึ่งในตลาดเราจะพบผลิตภัณฑ์ที่แปรรูปมาจากตาลวางขายอยู่ เช่น น้ำตาลโตนดที่ทำเป็นก้อน ซึ่งเป็นกระบวนการผลิตแบบดั้งเดิม และน้ำตาลโตนดที่อยู่ในรูปของน้ำตาลทราย เป็นต้น ภาพช้างเผือกที่ถูกตามจับได้ โขลงช้างในขบวนทัพ ภาพต้นมะขามตาไกร เป็นต้น มะขามศักดิ์สิทธิ์ที่อยู่ในเขตวัดลำภูริมนีวาสที่เป็นส่วนหนึ่งของพิธีกรรมปรกพล ภาพสระบัว เป็นต้น สะท้อนให้เห็นว่า ชุขันธ์เป็นดินแดนของทิวต้นตาลมีป่าไม้มากมาย อุคตสมบุรณ์ไปด้วยพืชพันธุ์และสัตว์ป่านานาชนิด

3. ภาพสะท้อนสังคมเมืองชุมชนยุคสร้างบ้านแปงเมืองจากจิตรกรรมฝาผนังวัดลำภูริมนีวาส อำเภออุซัน จังหวัดศรีสะเกษ: หมวดที่ 2 ว่าด้วยกลุ่มคน

กลุ่มคนในประเภทนี้ประกอบด้วย 1) กลุ่มชนชั้นปกครอง เช่น ภาพพระพุทธรูป ที่สื่อถึงเจ้าชายสิทธัตถะที่เกิดในตระกูลกษัตริย์และสื่อถึงองค์พระพุทธเจ้าตอนตรัสรู้ ภาพพระเจ้าสุริยวงษ์ที่ 2 ออกรบสะท้อนหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ว่า พระมหากษัตริย์ทรงเป็นทั้งผู้นำและผู้คุ้มครองประชาชนในยามสงคราม มีขุนนางเป็นผู้ช่วยในการทำสงคราม ซึ่งเมื่อเกิดสงครามก็ทรงเรียกบรรดาเสนาบดี ขุนนางชั้นสูงเข้ามา และแต่งตั้งให้บุคคลเหล่านี้ไปเป็นแม่ทัพบัญชากองทัพต่าง ๆ และตอนพระมหากษัตริย์กำลังเสด็จลงและเหล่าข้าราชการกำลังเข้าเฝ้า ภายนายทหารคู่พระทัยคือ ทองด้วง บุญมา กำลังตามช้างเผือก ทั้งนี้แสดงให้เห็นว่า หัวเมืองแถบอีสานเริ่มรับอำนาจของอยุธยาในรัชสมัยพระเจ้าเอกทัศ (พ.ศ. 2301-2310) ดังปรากฏว่า เมื่อ พ.ศ. 2303 ผู้นำกวาย 5 คน ได้แก่ ตากะจะและเชียงขันแห่งบ้านปราสาทสีเหลี่ยมโคกลำดวนใหญ่ ตามะแห่งบ้านดงยางหรือโคกอ้อจะปะนึ่ง เชียงปุมแห่งบ้านโคกเมืองที่และเชียงสีแห่งบ้านกุดหวายหรือบ้านเมืองเตา ได้ให้ความช่วยเหลือข้าหลวงจากอยุธยาในการติดตามช้างเผือกที่แตกโรงมาจากเมืองหลวงกลับคืนได้ พระเจ้าเอกทัศจึงตอบแทนความดีของผู้นำชาวกวายทั้ง 5 ทั้งการควบคุมชาวข่าในชุมชนแต่ละคน ขึ้นราชการอยู่เมืองพิมาย (ปฐม คนเจร, ม.ร.ว., 2506) ซึ่งช้างเผือกถือเป็นสัญลักษณ์สัตว์ศักดิ์สิทธิ์ในวัฒนธรรมเขมร ถือเป็นสัตว์มงคล และเป็นสัตว์ชั้นสูงของพราหมณ์ด้วย (ชาญชัย คงเพ็ชรธรรม, 2558) ภาพขุนนางนั่งศาลาในเขตพระบรมมหาราชวัง มีเหล่าขุนนางอื่น ๆ หมอบเฝ้าอยู่ด้วย ซึ่งเครื่องยศในห้องพระโรง มีตั้งนั่งเสลี่ยงเป็นพิเศษโดยใช้กับหมอนสามเหลี่ยมที่ประดับประดาด้วยลวดลายปักทอง หากถือยศสมเด็จพระเจ้าพระยา สัญลักษณ์แสดงฐานะจะมีลักษณะเหมือนสัญลักษณ์ของเจ้านายที่ทรงกรม คือ

มีการนั่งเสด็จ และถือดาบ เป็นต้น และยังมีขุนนางหัวเมืองเขมรป่าดง หรือภาพเจ้าเมืองขุขันธ์ทั้ง 9 ท่าน ผู้ทำงานสนองเบื้องพระยุคลบาททศตรีศัสมัยธนบุรีสืบเนื่องถึงสมัยรัตนโกสินทร์ (กรมศิลปากร, ม.ป.ป.) นอกจากนี้ยังมี 2) กลุ่มชนชั้นใต้ปกครอง คือ ไพร่สมและไพร่ส่วย ซึ่งการส่งส่วยมีทั้งที่เป็นรายปีและส่วยเกณฑ์กรณีพิเศษ หรืออาจเรียกเกณฑ์แรงงานไพร่ส่วยได้เป็นกรณีพิเศษ โดยทางการจะเป็นผู้จัดหาเสบียงอาหารให้ด้วย แต่ถ้ามีสงครามทั้งไพร่สมและไพร่ส่วยก็จะถูกเกณฑ์เข้ากองทัพโดยอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของมูลนายตน (บังอร ปิยะพันธุ์, 2538) ภาพไพร่กำลังหมอบกราบขุนนาง เพราะสถานะทางสังคมของไพร่ต่ำกว่ามูลนาย ซึ่งส่วนใหญ่จะมีพฤติกรรมที่แสดงออกค่อนข้างอ่อนน้อม เช่น ทั้งหมดหมอบกับพื้น เชื้อฟังกำสั่งจากมูลนาย และหากทำความผิดก็จะถูกลงโทษ ส่วน 3) กลุ่มชนชั้นพิเศษ นั่นคือ พระภิกษุสงฆ์ ซึ่งในที่นี่พระสงฆ์ในสังคมไทยนั้น ผู้เขียนจัดให้พระสงฆ์อยู่ในชนชั้นพิเศษ เพราะมีสถานะทางสังคมสูง นอกจากพระมหากษัตริย์แล้ว สามัญชนไม่ว่าจะมีฐานะและตำแหน่งใดต้องเคารพสักการะ ในที่นี้คือภาพพระราชครูบัวได้ทำพิธีปรกพลให้กองทัพตากะจะและเชียงชั้น ณ วัดลำภูมณีนิวาสเพื่อไปทำศึกที่เวียงจันทน์และภาพพระครูสุมนธรรมโชติ เจ้าอาวาสวัดลำภูมณีนิวาสรูปที่ 18 ที่ดำริให้สร้างอุโบสถหลังใหม่ ซึ่งเป็นพระภิกษุในป่า หรือพระสงฆ์ซึ่งจุดค้ำในป่า สันนิษฐานว่าเป็นพระภิกษุสงฆ์ฝ่ายอรัญวาสี (นิติภูมิ ขุขันธิน, 2552) สิ่งเหล่านี้เองทำให้ได้ทราบถึงยุคของระบบศักดินาไทย (दनัย ไชโยธธา, 2547) ซึ่งนอกจากชนชั้นผู้ปกครองและผู้อยู่ใต้การปกครองแล้ว ภาพจิตรกรรมฝาผนังยังสะท้อนให้เห็นกลุ่มชนชั้นพิเศษในสังคมซึ่งประกอบด้วยพระภิกษุสงฆ์ แม้ไม่ต้องเกณฑ์แรงงานแต่ก็มีหน้าที่ต่อสังคม เช่น มีส่วนเสริมพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ กล่าวคือ เมื่อสังคมไทยเป็นสังคมที่นับถือศาสนาพุทธเป็นหลัก พระมหากษัตริย์ได้นำหลักธรรมทางพุทธศาสนามาใช้ในการปกครองบ้านเมือง และจำกัดพระราชอำนาจของพระองค์ที่มีอยู่ล้นพ้น เช่น หลักทศพิธราชธรรม หลักธรรมดังกล่าวเป็นการเสริมสร้างบารมีในแง่ที่พระมหากษัตริย์ทรงอยู่ในฐานะธรรมราชา คือพระราชชาติปกครองด้วยธรรมะ ทำให้ประชาชนเกิดความศรัทธาในองค์พระมหากษัตริย์ ประกอบกับคนไทยมีความเชื่อทางพุทธศาสนาในเรื่องของบุญบารมี จึงเป็นการส่งเสริมความศรัทธาในองค์พระมหากษัตริย์มากขึ้น นอกจากนี้พระภิกษุยังเป็นที่พักแก่ชาวบ้าน และเป็นผู้อำนวยความสะดวกสุขให้กับคนในสังคม โดยเป็นผู้อบรมขัดเกลาจิตใจของคนให้ดีขึ้น เป็นคลังความรู้ของสังคมหรืออาจถือได้ว่าเป็นปัญญาชนในยุคสมัยนั้น (ธิดา สาระยา, 2551)

4. ภาพสะท้อนสังคมเมืองขุขันธ์ยุคสร้างบ้านแปงเมืองจากจิตรกรรมฝาผนังวัดลำภูมณีนิวาส อำเภอขุขันธ์ จังหวัดศรีสะเกษ: หมวดที่ 3 ว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคม

1) ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง พระภิกษุ เช่น พระมหากษัตริย์เสด็จออกว่าราชการโดยมีขุนนางหมอบเฝ้า ภาพนี้สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับขุนนางในแง่ของความร่วมมือในการบริหารบ้านเมือง ภาพพระมหากษัตริย์ คือ พระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 เป็นภาพพระมหากษัตริย์ประทับนั่งอยู่บนพลับพลาในงานเฉลิมฉลองปราสาทนครวัด โดยมีพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการบริวารถือเครื่องยศติดตาม นางในวังนั่งอยู่หลังม่าน และทรงมีรับสั่งกับขุนนางที่นั่งหมอบอยู่หน้าพระที่นั่ง (ประชุมศิลาจารึก 4, 2515) ภาพนี้สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง และชาวบ้าน ขณะเดียวกันก็ได้สะท้อนให้เห็นการติดต่อระหว่างกันของคนในแต่ละชนชั้นในสังคมว่า หากมีงานพระราชพิธีใหญ่ ๆ ได้เปิดโอกาสให้ประชาชนได้ใกล้ชิดพระมหากษัตริย์มากขึ้น หรือภาพพระบรมวงศานุวงศ์เสด็จออกนอกพระบรมมหาราชวัง มีขุนนางตาม การพบปะพูดคุยกับ

ชาวเขมรป่าดง ชาวเขมรป่าดงแสดงอาการอ่อนน้อม สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างคนในสังคมว่ามีความแตกต่างกันระหว่างชนชั้นและผู้ที่มีอำนาจเหนือกว่าย่อมได้รับการยกย่องเคารพยำเกรงจากผู้ที่มีฐานะทางสังคมต่อกัน 2) ความสัมพันธ์ระหว่างขุนนางกับขุนนาง ไพร่ และพระสงฆ์ เช่น พระบรมวงศานุวงศ์เสด็จออกนอกพระราชวัง มีขุนนาง ทหารติดตาม ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มชนชั้นปกครองกับ ชนชั้นปกครองซึ่งต่างเอื้อเพื่อซึ่งกันและกัน และภาพตากะจะและบริวารฟังคำสั่งสอนในพิธีปรกพลของพระราชครูบัว ซึ่งแสดงความศรัทธาต่อชาวบ้านในหัวเมืองเขมรป่าดง และภาพกองทัพขุนนางหลังช้าง มีไพร่ยืนขนานบ สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายกับไพร่ว่าไพร่ต้องทำหน้าที่ติดตามมูลนาย ซึ่งมูลนายจะไปไหนโดยไม่มีไพร่ติดตามไม่ได้ (นิติภูมิ ชูขันธิน, 2553) ซึ่งความสัมพันธ์ดังกล่าวอยู่ในรูปแบบของความร่วมมือ เช่น การแสดงความมีน้ำใจไมตรี เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความโอบอ้อมอารี เป็นต้น เป็นความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ เป็นความสัมพันธ์ในกฎเกณฑ์ของศาสนาพุทธช่วยเหลือซึ่งกันและกันในการตามช้างเผือก นอกจากนี้ภาพจิตรกรรมยังสะท้อนให้เห็นเบื้องหลังของความสัมพันธ์ภายใต้สังคมพุทธศาสนาที่ยอมรับในเรื่องบุญบาป ชาตินี้ ชาติน้ำ จึงทำให้คนในสังคมยอมรับสภาพที่เป็นอยู่ ดังที่ผู้อยู่ใต้การปกครองจึงยอมรับผู้ปกครอง ซึ่งถือได้ว่าได้สร้างสมบุญมาตั้งแต่ชาติที่แล้ว จากภาพที่ศึกษาอาวจิวิเคราะห์ได้ว่าภาพสะท้อนความสัมพันธ์ของคนในสังคมไทยเป็นแบบความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ซึ่งกันและกันระหว่างผู้ปกครองและผู้ที่อยู่ใต้การปกครอง ซึ่งความสัมพันธ์กันชนชั้นนำสยามจากกลุ่มน้ำเจ้าพระยากับชนชั้นนำในเขตเขมรป่าดง จะเห็นถึงความแตกต่างของลักษณะความสัมพันธ์ ซึ่งจะอยู่ในรูปแบบของการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ซึ่งกันและกันระหว่างการตามช้าง (ชนชั้นนำสยามได้ประโยชน์) และการเป็นส่วนหนึ่งของหัวเมืองของรับไทยลุ่มน้ำเจ้าพระยา (ชนชั้นนำเขมรป่าดงได้ประโยชน์) โดยมีลักษณะของการประนีประนอมซึ่งกันและกัน

5. ภาพสะท้อนสังคมเมืองชุมชนยุคสร้างบ้านแปงเมืองจากจิตรกรรมฝาผนังวัดลำภูริมณีวาส อำเภอเขวาสันธุ์ จังหวัดศรีสะเกษ: หมวดที่ 3 ว่าด้วยสถาบันที่สำคัญของสังคม

สถาบันทางสังคมนั้น ชนชั้นที่สำคัญคือ ชนชั้นผู้ปกครอง ได้แก่ พระมหากษัตริย์ ขุนนาง โดยพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุขของรัฐหรือเป็นผู้มีอำนาจสูงสุดในการปกครอง พระมหากษัตริย์จึงมีสถานภาพเป็นผู้นำและเป็นจอมทัพในการปกครองของประเทศ ทรงเป็นตุลาการสูงสุดในการตัดสินคดี จึงนับว่าพระมหากษัตริย์เป็นผู้ทรงอำนาจเด็ดขาดแต่เพียงพระองค์เดียวในกิจการแผ่นดินทุกอย่าง เมื่อสถาบันการปกครองเป็นสถาบันที่มีความสำคัญที่จะปกป้องคุ้มครองสังคมภายในให้รอดพ้นจากสังคมภายนอก ดังนั้นผู้ปกครองจึงเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญ ในพื้นที่ที่เห็นจากภาพแรกคือ พระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 (พ.ศ. 1545-1593) ที่ทรงปกครองอาณาจักรรอบนอก ดังปรากฏหลักฐาน คือ ศาสนสถานประจำพระองค์ บนภูเขาพนมดงรักที่ชื่อปราสาทพระวิหาร หลังจากที่พระองค์ทรงมีชัยชนะเหนือพระเจ้าชัยวรมันใน พ.ศ. 1553 พระองค์ทรงเสด็จมาประทับ ณ เมืองพระนคร และทรงโปรดให้สร้างปราสาทคลังหลังใต้พระราชวังหลวงและปราสาทพิฆาตอากาศ ซึ่งเป็นศาสนสถานประจำรัชกาล พระองค์ทรงครองราชย์นานถึง 50 ปี ในสมัยของพระองค์ อาณาจักรเขมรโบราณเรืองอำนาจมาก แผ่ขยายอาณาเขตออกไปกว้างใหญ่ไพศาล ดังปรากฏหลักฐาน คือ ศิลาคาริกที่กระจายอยู่ตามพื้นที่ต่าง ๆ เช่น แขวงจำปาศักดิ์ของลาว จังหวัดลพบุรี ปราจีนบุรี และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย (กรมศิลปากร, 2513) และพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 (พ.ศ. 1656-1693) พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ พระองค์ทรงส่งทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีกับจีน และทางจักรพรรดิจีนได้พระราชทานพระเกียรติอย่างสูงสุดให้แก่พระองค์ พระองค์ทรงทำสงครามชนะอาณาจักรจามปา และทรงสร้างปราสาทนครวัดขึ้นเพื่อให้เป็นศาสนสถานประจำรัชกาล ปราสาทหลังนี้

เกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย ซึ่งแตกต่างจากรัชกาลก่อน ๆ ที่มักสร้างศาสนสถานประจำรัชกาลเพื่ออุทิศถวายแก่พระสิวะ ปราสาทนครวัดถือเป็นปราสาทที่มีขนาดใหญ่และสวยงามที่สุดในศิลปะเขมร จนทำให้ได้รับการยกย่องให้เป็นสิ่งมหัศจรรย์ของโลก พระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 เสด็จสวรรคตภายหลังจากที่ทรงประชวรในการยกทัพไปโจมตีแคว้นตังเกี๋ย (ชาญชัย คงเพียรธรรม, 2563) ซึ่งภาพรวมส่วนใหญ่พระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์กำลังเสด็จพระราชดำเนินอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ภาพนี้สะท้อนให้เห็นถึงกลุ่มสถาบันการปกครองประกอบด้วยพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนาง กษัตริย์เป็นผู้นำในการทำสงคราม ซึ่งเป็นพระราชภารกิจของพระมหากษัตริย์ตามประเพณีโบราณ และพระเจ้าเอกทัศพระมหากษัตริย์ที่ทรงปฏิบัติพระราชกิจของบ้านเมืองโดยมีขุนนางเป็นผู้ช่วยบริหารราชการเมือง ภาพนี้สะท้อนบทบาทของกลุ่มชนชั้นปกครองในการปกครองบ้านเมือง นอกจากนี้ยังสะท้อนถึงสถาบันเศรษฐกิจ อาชีพเกษตรกรรมในพื้นที่ ที่เกี่ยวกับอาชีพรับราชการในราชสำนักของขุนนาง ซึ่งพราหมณ์เป็นผู้ที่ประกอบพิธีในราชสำนักทั้งในยุคเขมรโบราณและราชสำนักอยุธยา ถือเป็นอาชีพรับราชการอย่างหนึ่ง (กรมศิลปากร, 2505) ส่วนสถาบันครอบครัวนั้น ครอบครัวเป็นสถาบันหนึ่งที่สำคัญที่สุดของสังคม ครอบครัวประกอบด้วยบุคคลที่มารวมกันโดยการสมรสหรือความผูกพันทางสายโลหิต อันได้แก่ บิดา มารดา และบุตร มีการถ่ายทอดรักษาวัฒนธรรม ซึ่งคนที่มาร่วมรบนั้นล้วนเป็นเครือญาติวงศ์วานเดียวกัน และที่สำคัญคือ สถาบันศาสนาที่สัมพันธ์กับการเมืองคือ พระแก้วมรกต พระบาง และพระแก้วเนรมิต (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2506) เป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงศาสนาที่บางครั้งอาจเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจ มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นสัญลักษณ์ของศาสนา เช่น พระสงฆ์ น้ามนต์ ธาตุเจดีย์ วัด โบสถ์ อุโบสถหลังเดิมวัดลำภู หอพระแก้วเวียงจันทน์ มีคำสอนผ่านพิธีสู่ช่วยกำลังใจหรือพิธีปรกพล เป็นต้น เช่น ภาพตันโพธิ์หลังองค์พระประธานที่ถือว่าศาสนาพุทธที่พระพุทธรูปเจ้าเป็นศาสดา มีพระสงฆ์เป็นผู้สืบทอดศาสนา และบทบาทของพระราชครูบัวในการสร้างขวัญกำลังใจแก่ผู้ออกรบ เป็นต้น ซึ่งการศึกษาเรื่องสถาบันต่าง ๆ พบว่าจิตรกรรมที่วัดแห่งนี้ได้ให้ข้อมูลใหม่มาสนับสนุนการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมที่ใช้เอกสารเป็นหลัก ซึ่งสถาบันในภาพจิตรกรรมฝาผนังนั้นได้ปรากฏอยู่อย่างครบถ้วนอันได้แก่ สถาบันการปกครอง สถาบันเศรษฐกิจ สถาบันครอบครัว สถาบันการศึกษา และสถาบันศาสนา ดังที่ได้เสนอไปแล้วในข้างต้น

6. ภาพสะท้อนสังคมเมืองชุมชนยุคสร้างบ้านแปงเมืองจากจิตรกรรมฝาผนังวัดลำภูรัชมณีนวาส อำเภอยุขันธ์ จังหวัดศรีสะเกษ: หมวดที่ 5 ว่าด้วยวัฒนธรรมและประเพณี

วัฒนธรรมทางวัตถุเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิต ยังรวมถึงเครื่องใช้ไม้สอย ยานพาหนะ ตลอดจนอาวุธยุทธโธปกรณ์ และวัฒนธรรมทางจิตใจเป็นสิ่งที่สัมผัสต่อจิตใจ อาจปรากฏออกมาในรูปของวัตถุได้ เช่น จาริตประเพณี กฎหมาย ขนบธรรมเนียมศาสนา การศึกษา เป็นต้น เช่น ภาพชีวิตคนในชนบท เปลือยท่อนบน นุ่งโจงกระเบน ผ้าคาดเอวท่อนล่าง เครื่องแบบชุดออกรบ อาวุธที่ใช้ในการรบ เช่น ทวน หอก ดาบปลายปืน ขนชั้นสูงจะขี่ช้าง ขนชั้นล่างลงมาจะมีม้า เป็นต้น รวมถึงวิถีชีวิตของชาวเขมรป่าดงที่คอยดูแลปกป้องศาสนสถานที่เป็นรอยอดีตในท้องถิ่น ส่วนการแต่งกายนั้นขุนนางจะสวมเสื้อโดยเฉพาะเจ้าเมืองขุนันธ์ แต่งกายโดยไว้ทรงผมทรงมหาดไทย สวมเสื้อแขนยาวลายดอกตั่ง ผ้าหน้าติดกระดุม มีผ้าคาดเอวปล่อยชายเสื้อลง นุ่งโจงกระเบนสีพื้น ส่วนทหารออกรบ สวมเสื้อแขนยาว คอตั้งผ้าหน้าติดกระดุม นุ่งผ้าพื้นสูงเหนือเข่า บางคนมีผ้าคาดเอว สวมหมวกเก็บฝรั่ง และสตรีไทยที่เข้าเฝ้าพระเจ้าเอกทัศ ไม่สวมเสื้อ ห่มสไบนุ่งโจงกระเบนลายดอกผมหงดดอกกระทุ้ม และนักรบชาวเขมรป่าดง ยามปกติไม่นิยมสวมเสื้อ นุ่งโจงกระเบนใช้

ผ้าคาดเอว บางครั้งนำมาพาดบ่า บางคนทาเล็บ ไม่สวมรองเท้า ไว้ผมทรงมหาดไทย (อุทัย เทพสิทธา, 2509) การเจ้าเฝ้าพระมหากษัตริย์แสดงให้เห็นว่าคุณคดียศถาบรรดาศักดิ์ต่ำกว่าต้องนั่งหมอบตัวติดพื้น หรือมารยาทการรับฟังคำสั่งสอนจากผู้ใหญ่หรือแม่กระทั่งพระภิกษุสงฆ์ ผู้น้อยต้องยกมือประนมไหว้ ถ้าจะให้ผู้หลักผู้ใหญ่จะต้องนั่งลงกับพื้น พนมมียอกขึ้นท่วมหัว ส่วนพิธีกรรมสำคัญคือพิธียกพลเคลื่อนทัพในวันฤกษ์มงคล พิธีปรกพลเพื่อสร้างขวัญและกำลังใจก่อนออกรบทัพจับศึก และความเชื่อจะปรากฏในเรื่องลัทธิพรหมณ์-ฮินดู การบูชาพระศิวะ พระวิษณุ ความเชื่อเรื่องการประดิษฐานพระศักดิ์สิทธิ์เพื่อความเป็นสิริมงคลแก่บ้านเมือง ความเชื่อที่ว่า ทหารกำลังรบมีผ้าผูกคอลงยันต์ตามตัว ฟันแทงไม่เข้า เป็นความเชื่อเรื่องเครื่องรางของขลัง ดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับราชสำนักและวัฒนธรรมระดับชาวบ้าน ดังนั้นภาพรวมถึงแสดงถึงวัฒนธรรมไทยเป็นหลัก

7. ภาพสะท้อนสังคมเมืองชุมชนยุคสร้างบ้านแปงเมืองจากจิตรกรรมฝาผนังวัดลำภูริ์มณีวาส อำเภออุ้มผาง จังหวัดศรีสะเกษ: หมวดที่ 6 ว่าด้วยปัญหาของคนในสังคม

ปัญหาสำคัญคือ ปัญหาสัตว์พาหนะสูญหายไปจากพระบรมมหาราชวัง เป็นปัญหาภายในพระบรมมหาราชวัง ปัญหาจากราชภัย คือ ปัญหาสงครามระหว่างสยามกับเวียงจันทน์ ซึ่งเป็นปัญหาทางสังคมที่เป็นรูปธรรมอย่างชัดเจน และยุคลาวและข้าเข้าอีสานตั้งถิ่นฐานใหม่ (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2549, สุทัศน์ กองทรัพย์, 2558ก)

สรุปผลการศึกษา

การศึกษาภาพสะท้อนสังคมเมืองชุมชนยุคสร้างบ้านแปงเมือง กรณีศึกษาจิตรกรรมฝาผนังวัดลำภูริ์มณีวาส อำเภออุ้มผาง จังหวัดศรีสะเกษ ผลการศึกษาพบว่าสามารถนำข้อมูลจากจิตรกรรมมาศึกษาสังคมเมืองชุมชนยุคสร้างบ้านแปงเมืองได้ นอกจากนี้จิตรกรรมฝาผนังยังอยู่ในสภาพสมบูรณ์ สามารถให้ข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์สังคมไทย ทำให้เห็นสภาพชุมชนเมืองชุมชน และราชสำนักอยุธยา ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับเวียงจันทน์ มีข้อมูลกลุ่มคนในสังคม ทั้งพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางชาวบ้าน พระสงฆ์ ซึ่งมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ส่วนสถาบันที่สำคัญ คือ สถาบันการปกครอง มีภาพของพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนาง ซึ่งเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการปกครองประเทศสถาบันเศรษฐกิจสะท้อนให้เห็นในรูปของการทำมาหากิน เช่น การทำกสิกรรม และเรื่องของศาสนา เช่น พุทธ ฮินดู สะท้อนและให้ข้อมูลเกี่ยวกับวัฒนธรรมชัดเจน เช่น การนุ่งแบบโจงกระเบน ผู้ชายไม่นิยมสวมเสื้อ หากสวมเสื้อจะเป็นเสื้อแขนยาว ไว้ผมทรงมหาดไทย ผู้หญิงท่มสไบห่มตะเบงมาน ผู้หญิงที่มีอายุเมื่ออยู่กับบ้านไม่นิยมสวมเสื้อ นุ่งโจงกระเบน นุ่งจีบ คนไทยส่วนใหญ่เดินเท้าเปล่า มีเฉพาะขุนนางบางคนที่นิยมสวมรองเท้า มีภาพสะท้อนเกี่ยวกับพระราชพิธี เช่น ความเชื่อในศาสนาฮินดู ความเชื่อในพิธีกรรมของศาสนาพุทธ การเคารพผู้อาวุโสยังคงเป็นจารีตที่เคร่งครัด เด็ก ๆ จะได้รับความรักจากผู้ใหญ่ ผู้หญิงยังต้องเดินตามหลังสามี เป็นคนเลี้ยงดูบุตร ภาพสะท้อนกลุ่มสุดท้ายคือ ภาพสะท้อนเกี่ยวกับปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคม ได้แก่ ปัญหาสงคราม การทะเลาะวิวาทกัน เป็นต้น

จะเห็นได้ว่า ภาพจิตรกรรมสามารถสะท้อนเรื่องราวทางสังคมให้เห็นเป็นรูปธรรมอย่างชัดเจน และเมื่อได้นำมาศึกษาวิเคราะห์ร่วมกับเอกสารประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องทำให้ระบุได้ว่า ข้อมูลจากภาพจิตรกรรมให้ข้อมูลส่วนใหญ่ที่ถูกต้อง ซึ่งนักประวัติศาสตร์ไม่ควรละเลยที่จะนำข้อมูลจากภาพจิตรกรรมมาศึกษาประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะในส่วนที่เป็นประวัติศาสตร์สังคมวัฒนธรรม

การศึกษาค้างนี้มีข้อจำกัดหลายประการ เช่น การตีความในเนื้อหาของภาพ บางครั้งต้องแยกให้ออกระหว่างเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับเรื่องพุทธประวัติกับเรื่องที่ต้องศึกษา หรือปัญหาในการแยกภาพที่แสดงข้อเท็จจริงกับภาพที่จิตรกรได้เขียนตามจินตนาการ ผู้เขียนจึงต้องมีการศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับจิตรกรรม

สถาปัตยกรรม รวมทั้งความรู้ด้านสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา เพื่อนำมาใช้ในการวิเคราะห์ นอกจากนี้ยังมีข้อจำกัดในด้านเอกสารข้อมูลที่ไม่ได้มีตามภาพ ข้อจำกัดของเวลา ซึ่งผู้เขียนได้ศึกษาคอบคลุมเนื้อหากว้างมาก ด้วยเหตุผลที่ว่าต้องการพิสูจน์ให้เห็นว่า จิตรกรรมฝาผนังสามารถให้ข้อมูลทางประวัติศาสตร์ สังคม วัฒนธรรม ในขณะที่เอกสารทางประวัติศาสตร์ไม่ได้กล่าวถึง เช่น เมืองศรีโกคกัณฑ์ ที่มีปรากฏแต่เพียงในจารึกเท่านั้น ซึ่งภาพจิตรกรรมฝาผนังยังสามารถนำมาเป็นข้อมูลเพื่อศึกษาในสาขาอื่น ๆ ได้อีก เช่น สาขา มานุษยวิทยา และสังคมวิทยา ประวัติศาสตร์ศิลปะ หรือศึกษาเปรียบเทียบกับจิตรกรรมฝาผนังในยุคสมัยเดียวกัน และในอนาคตภาพจิตรกรรมเหล่านี้ถือเป็นหลักฐานที่มีคุณค่าทั้งทางมรดกภูมิปัญญาฝีมือช่าง และเป็นหลักฐานเล่าเรื่องสะท้อนสังคมและวิถีชีวิตผู้คนในท้องถิ่นเมืองชุมชนที่มีความจำเป็นอย่างยิ่งในการได้รับการบูรณะซ่อมแซมจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเพื่อให้ภาพเล่าเรื่องมีความสมบูรณ์โดยเนื้อหาและมีความงามทางศิลปะสืบต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- กรมวิชาการ. (2543). *จิตรกรรมฝาผนังนิทานชาดก (พระเจ้า 500 ชาติ)*. กรุงเทพฯ: กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ.
- กรมศิลปากร. (2505). *พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1*. พระนคร: โอเดียนสโตร์.
- . (2513). *พระราชพงศาวดารกรุงกัมพูชาฉบับหอสมุดแห่งชาติ*. กรุงเทพฯ: รุ่งวัฒนา.
- . (ม.ป.ป.). *เอกสารรัชกาลที่ 5 46(1-6). มณฑลนครราชสีมาที่ 11 ลงวันที่ 15 พฤษภาคม ร.ศ. 109*.
- ฉวีวรรณ วรรณประเสริฐ. (2522). *สังคมไทย*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- ชาญชัย คงเพ็ชรธรรม. (2563). *ร่องรอยของอารยธรรมเขมรในจังหวัดอุบลราชธานี*. อุบลราชธานี: คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.
- दनัย ไชยโยธา. (2547). *ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมไทย*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- . (2550). *อารยธรรมไทย*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- แถมสุข นุ่มนนท์. (2551). *หลักฐานประวัติศาสตร์ไทย*. กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์.
- ทิพากร, เจ้าพระยา. (2506). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- ธิดา สารยา. (2551). *อารยธรรมไทย*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- นิติภูมิ ชูขันธิน. (2552). *เอกสารประกอบการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเรื่อง : เมืองชุมชน : จังหวัดชุมชน : จังหวัดศรีสะเกษ*. ศรีสะเกษ: สถาบันการพลศึกษา วิทยาเขตศรีสะเกษ กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา.
- . (2553). *เอกสารประกอบการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นบรรพบุรุษเมืองชุมชน*. ศรีสะเกษ: สถาบันการพลศึกษา วิทยาเขตศรีสะเกษ กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา.
- นิรุจน์ มลิวัลย์. (2530). *พื้นชนบรมาชาธิราช ภูมิธรรมศาสตร์*. ม.ป.ท.: ม.ป.พ..
- บังอร ปิยะพันธุ์. (2538). *ประวัติศาสตร์ไทย : การปกครอง สังคม เศรษฐกิจ และความสัมพันธ์กับต่างประเทศสมัยกรุงสุโขทัยจนถึง พ.ศ.2475*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- บุรณ์ภาคย์ ภูมิโกกพัฒน์. (2568, 12 กุมภาพันธ์). *ปราสาทท้องถิ่นจังหวัดศรีสะเกษ*. *สัมภาษณ์*.
- ปฐม เคนจร, ม.ร.ว. (2506). *พงศาวดารมณฑลอีสาน*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.

ภาพสะท้อนสังคมเมืองชุมชนยุคสร้างบ้านแปงเมือง : กรณีศึกษาจิตรกรรมฝาผนังวัดลำภูริ์มณีวาส อำเภออุซันท์ จังหวัดศรีสะเกษ
 ันยพงศ์ สารรัตน์* ธนพล ป้องแก้ว เอนก ศรีภพ วีรพัฒน์ ผงกุลลา อัครพล เอี่ยมละออ ศรชัย กันทอง
 บดินทร์ มานะวงศ์ ศิวกร อร่ามเรือง

- ผิน แสนสุข. (2555). *ถอดถอดถอดศรีสะเกษ*. ศรีสะเกษ: ศรีสะเกษการพิมพ์.
- ภาณุพงษ์ เลาทิม และชัยยศ อิชฎีวรพันธุ์. (2549). *เปลี่ยนพื้นแปลงภาพปรับปรุงปรุกลาย*.
 กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2549). *พลังลาว ชาวอีสาน มาจากไหน?*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- สุทัศน์ กองทรัพย์. (2558ก). *ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอีสานใต้ ระหว่าง พ.ศ.2302-2450*. สุรินทร์:
 คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์.
- . (2558ข). *เอกสารคำสอนวิชาหลักฐานและเอกสารประวัติศาสตร์*. สุรินทร์:
 คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์.
- สมชาติ มณีโชติ. (2540). *จิตรกรรมไทย*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- สมภาพ จงจิตรโพธา. (2552). *จิตรกรรมร่วมสมัย*. กรุงเทพฯ: อาศรมศักดิ์.
- อุทัย เทพสิทธา. (2509). *ความเป็นมาไทย-ลาว*. กรุงเทพฯ: เปรมชัย.